

В.А. Савченко

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального
права, процесу і криміналістики
Івано-Франківського факультету
Національного університету
«Одеська юридична академія»

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ (ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ)

Актуальність теми. Для забезпечення виконання завдань кримінального судочинства юридичною наукою і практикою як України, так і інших країн вироблено комплекс певних процесуальних гарантій. Питання про те, що саме служить такими гарантіями, у теорії кримінального процесу є вельми важливим, йому завжди приділялася і приділяється чільна увага багатьох правників. Багато уваги їм приділили у свої працях А.М. Колодій, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, П.М. Рабінович, С.М. Стахівський, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, В.П. Шибіко та ін. Однак багато питань ще далекі від свого вирішення, особливо в контексті необхідності прийняття нового КПК України, адже кримінальне судочинство знаходиться у постійній динаміці і весь час потребує нових підходів до нього та вдосконалення.

Розгляд кримінально-процесуальних гарантій у законодавстві України і буде метою цієї статті.

М.С. Строгович гарантіями кримінального судочинства визнав встановлені законом засоби, за допомогою яких охороняються та забезпечуються права та законні інтереси осіб, які беруть участь у кримінальному процесі [1, с. 56].

М.М. Михеєнко дав подібне визначення: «Процесуальні гарантії – це

передбачені законом засоби забезпечення завдань кримінального судочинства й охорони прав і законних інтересів осіб, які беруть у ньому участь». До них він відносить процесуальну форму, принципи кримінального процесу, процесуальні обов'язки його суб'єктів і заходи кримінально-процесуального примусу [2, с. 32].

Л.М. Лобойко називає кримінально-процесуальними гарантіями «визначені процесуальним законом засоби забезпечення ефективного функціонування кримінального процесу» та подає свою, більш розгалужену, систему цих гарантій, до якої входять: достатній ступінь урегульованості кримінально-процесуальної діяльності; кримінально-процесуальна форма; принципи кримінального процесу; процесуальний статус учасників кримінального процесу; можливість застосування заходів кримінально-процесуального примусу (запобіжних та інших заходів); судовий контроль; прокурорський нагляд; відомчий контроль; обґрунтування процесуальних рішень і ускладнений порядок прийняття деяких із них (про обшук в житлі особи, про взяття особи під варту тощо); право на оскарження дій і рішень органів та посадових осіб, які ведуть процес; юридична відповідальність [3, с. 19].

В.М. Тertiшник пропонує інший підхід до системи кримінально-процесуальних гарантій, поділяючи її на три групи, до яких відносить «гарантії правосуддя», «гарантії встановлення об'єктивної істини» та «гарантії захисту прав і свобод людини» [4, с. 25]. На його думку, гарантіями встановлення об'єктивної істини виступає як процесуальна форма в цілому, так і окремі інститути кримінального процесу: принципи кримінального процесу, доказове право, інститути слідчих дій, інститут судового слідства і судових дебатів тощо.

До процесуальних гарантій прав та законних інтересів кримінального судочинства він відносить наступні елементи: юридичне визначення самих прав і свобод; недопустимість звуження існуючих прав і свобод як за обсягом, так і за змістом; визначення процедури їх реалізації; надання реальної можливості для самореалізації; утримання від порушень прав і свобод з боку інших учасників процесу; надання допомоги з боку слідчого, органу дізнання, прокурора, захисника і суду в реалізації прав і свобод та покладення обов'язку здійснення заходів щодо

їх попередження на осіб, які ведуть кримінальне судочинство чи виконують функцію процесуального контролю й нагляду; захист прав і свобод – встановлення перешкод, які б виключали їх порушення; відновлення порушених прав і свобод; повну реабілітацію й відшкодування завданої шкоди [4, с. 328-329].

Системою гарантій правосуддя, як зауважує В.М. Тертишник, є оптимальне співвідношення гарантій встановлення істини і гарантій захисту прав і свобод особи [5, с. 26].

Практично всі науковці цілком виправдано сходяться на тому, що усі кримінально-процесуальні гарантії взаємопов'язані між собою, утворюють єдину, нерозривну цілісність. Е.Ф. Куцова зауважила, що взаємопов'язаність розглядуваних гарантій слугує забезпеченню їх реальності; приводить до того, що вони є не розрізною сумою засобів, а системою кримінально-процесуальних гарантій прав та законних інтересів учасників судочинства, які взаємопідкріплюють одна одну [6, с. 128].

Іншими словами, на нашу думку, це означає, що права та законні інтереси не можуть бути забезпечені без виконання усього комплексу завдань кримінального судочинства, оскільки невиконання одного завдання неминуче потягне за собою невиконання іншого. У цьому контексті можна погодитись із В.М. Тертишником, О.В. Марченко та О.І. Тертишником, що по суті весь кримінальний процес (його форма) і є системою таких гарантій. В цьому смислі будь-який інститут кримінально-процесуального права, будь-який принцип, будь-яка правова норма, будь-який процесуальний документ виступають процесуальною гарантією встановлення істини, правильного розслідування та вирішення кримінальної справи. Очевидно, що кримінально-процесуальна форма повинна бути такою, щоби забезпечувати як можливість встановлення істини, так і захист прав і свобод людини [7, с. 145-146].

Проте, як зауважує В.М. Тертишник, тут неминучим буде конкуренція цінностей, конфлікт інтересів. Їх співвідношення характеризується єдністю і боротьбою протилежностей, у якій можуть проглядатися декілька варіантів:

а) інтереси встановлення істини, «її гарантії» співпадають з

гарантіями захисту прав і свобод особи;

б) інтереси встановлення істини вступають у протиріччя з інтересами захисту прав і свобод особи, але домінують інтереси захисту прав і свобод особи в силу їх більшої соціальної цінності;

в) інтереси встановлення істини мають більшу цінність, що служить виправданням для встановлення в законі можливості застосування заходів примусу для отримання доказів та забезпечення правосуддя [7, с. 146].

У кримінальному процесі України форма, по суті, визнається найважливішою процесуальною гарантією, оскільки утворює собою, як зазначив Є.Г. Коваленко, врегульований, обов'язковий правовий режим провадження по кримінальних справах. Це сукупність встановлених процесуальним законом умов, за яких провадиться як діяльність у цілому, так і кожна процесуальна дія зокрема, приймається кожне рішення по справі, і які визначають зв'язок і послідовність проваджених дій і прийнятих рішень [8, с. 19]. Подібної думки притримуються і інші процесуалісти (Р.Д. Рахунов, Я.О. Мотовиловкер, В.М. Шпильов, М.М. Михеєнко, Л.М. Лобойко та ін.). М.М. Михеєнко, зокрема, зазначає, що оскільки вона передбачена законом, її порушення завжди означає порушення закону і може спричинити скасування або зміну прийнятого рішення [2, с. 30-31]. Звісно, що і кримінально-процесуальна форма, як зауважив О. Чучукало, є не раз і назавжди чимось даним, вона повинна вдосконалюватись з урахуванням потреб практики та під впливом юридичної науки [9, с. 58].

Слід зауважити, що Пленум Верховного Суду України у своїх постановах постійно звертає увагу суддів на необхідність суворого дотримання процесуальної форми. Зокрема у п.1 постанови від 29 червня 1990 р. «Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку» вказується, що «неухильне додержання передбаченої законом процесуальної форми є неодмінною умовою всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, встановлення істини і прийняття по ній законного, обґрунтованого і справедливого рішення» [10, с. 63].

Однак доцільно сказати, що в останньому проекті КПК України,

підготовленому Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права 11.09.2008 року, кримінально-процесуальна форма суттєво змінюється або, вірніше, ряд етапів розслідування обезформлюються (наприклад, передбачені відсутність моменту порушення кримінальної справи, зменшення документованості ряду процесуальних рішень та ін.), що на думку авторів проекту, має слугувати більшому забезпеченню прав і свобод учасників кримінального судочинства [11]. У проекті КПК від 13 грудня 2007 року № 1233, який взятий за основу Верховною Радою України, вона навпаки набула ще більш чіткіших обрисів [12].

Важливими кримінально-процесуальним гарантіями забезпечення завдань кримінального судочинства та прав і свобод його суб'єктів виступають принципи кримінального процесу. Питання принципів (засад) кримінального судочинства без перебільшення є одним із найважливіших та найскладніших. Т.М. Добровольська справедливо зауважила, що правові норми, які визначають суть та спрямування діяльності органів, що здійснюють розслідування та розгляд кримінальних справ, зумовлені перш за все природою тієї держави, в якій вони діють, хоч певні відмінності в методах і формах правової регламентації конкретних сторін їх організації та діяльності можливі і в соціально однотипних державах. Врахування співвідношення цих об'єктивних та суб'єктивних начал у правовому регулюванні суспільних відносин надзвичайно важливе. Необхідне воно і при визначенні самого поняття принципів чи основ кримінального процесу, зміст яких не довільно, а закономірно обумовлений особливостями суспільного та державного устрою.

Таким чином, із самого поняття терміну «принцип», чи «основа», випливає, що принципом кримінального процесу може бути визнано не будь-яке положення, яке в тій чи іншій мірі характеризує організацію та діяльність органів дізнання, слідства, прокуратури та суду. Щоби бути принципом, відповідне положення повинно визначати в організації та діяльності цих органів головні, вихідні моменти, з яких у свою чергу слідує положення більш другорядного характеру [13, с. 7-8].

В науці досі не вироблено єдиного загальноприйнятого визначення цього поняття, як і немає єдиної думки про систему цих засад. Більшість

науковців відносять до критеріїв визначення поняття принципів кримінального процесу наступні властивості:

1) це найбільш загальні, вихідні положення, ідеї, які мають фундаментальне значення для кримінального процесу, визначають його спрямованість, побудову в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів;

2) виражають панівні у державі політичні і правові ідеї, які стосуються завдань і способу здійснення судочинства у кримінальних справах;

3) правила, що отримали закріплення в законі;

4) принципи мають діяти у всіх або деяких стадіях кримінального процесу та головне – у стадії судового розгляду;

5) мають загальнообов'язковий характер для всіх учасників процесу;

6) правила, що забезпечуються засобами державного примусу і мають правовий механізм реалізації;

7) порушення будь-якого принципу означає порушення законності [2, с. 35].

У своїй сукупності всі принципи кримінального процесу утворюють струнку систему не суперечних одна одній засад визначаючого характеру, в якій кожен принцип органічно та нерозривно пов'язаний як зі всією системою, так і з іншими принципами.

На думку М.М. Михеєнка, слід розрізнити принципи:

а) *суто організаційні*, наприклад, призначуваність слідчих і прокурорів, централізація і єдиноначальність у системі органів прокуратури, виборність і призначуваність суддів, особливий порядок притягнення їх до кримінальної і дисциплінарної відповідальності (для діяльності щодо порушення, розслідування, судового розгляду й вирішення кримінальних справ вони не мають безпосереднього значення);

б) *організаційно-функціональні*, наприклад, одноособовість і колегіальність при розгляді справ у судах, нагляд вищестоящих судів за судовою діяльністю нижчестоящих, гласність (вони визначають як організацію, так і діяльність кримінально-процесуальних органів і є

принципами судоустрою і кримінального процесу або органічною частиною принципу останнього);

в) *суто кримінально-процесуальні*, функціональні, наприклад, презумпція невинуватості, забезпечення обвинуваченому, підозрюваному, підсудному права на захист, змагальність, установлення істини, публічність, усність (вони визначають кримінально-процесуальну діяльність).

Як принципи кримінального процесу слід також розглядати деякі загальноправові засади (наприклад, законність) і конституційні гарантії (недоторканність особи, житла, повага до гідності особи, невтручання в її особисте і сімейне життя, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції тощо), які мають принципове, визначальне значення для кримінально-процесуальної діяльності і специфічне відображення в кримінальному процесі [2, с. 35-36].

Важливе місце в системі принципів кримінального процесу займають конституційні принципи, оскільки мають особливу політичну та юридичну вагу. Закріплення певних принципів судочинства у Конституції говорить про їх значення у сфері захисту особистих прав та свобод, для організації та регулювання діяльності правоохоронних органів, зокрема органів правосуддя.

Треба додати, що закріплення одних принципів у Конституції України, а інших у Кримінально-процесуальному кодексі не применшує ваги останніх. Конституційні особисті права необхідно розглядати як елемент системи основних прав і обов'язків. Водночас ці права мають риси відносно самостійної підсистеми, яка складається з елементів більш низького порядку – окремих конституційних прав. Кожне окреме конституційне особисте право конкретизується у галузевих (кримінально-процесуальних, цивільних, адміністративних тощо) суб'єктивних правах. Групі конституційних особистих прав притаманні ознаки спільності та цілісності. Суть та призначення окремих конституційних особистих прав полягають у тому, щоб з різних боків, у різних аспектах забезпечити громадянам блага особистої свободи. Остання лежить в основі особистих прав, кожне з яких безпосередньо пов'язане з іншими.

Ряд норм, які закріплюють комплекс прав і свобод людини,

містяться у міжнародно-правових документах, ратифікованих Україною та іншими державами: Загальній декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.; Конвенції про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 р., ратифікованій Законом від 17 липня 1997 р.; Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., ратифікованому Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. №2148-III; Декларації про право окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати і захищати загально визнані права людини та основні свободи від 9 грудня 1998 р. тощо.

Відповідно до Конституції України (ст. 64), закладені у ній права і свободи людини не можуть бути обмежені. Для окремих прав і свобод встановлені винятки:

- коли вони можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану (встановлюються особливий режим в'їзду та виїзду, обмеження свободи переміщення по території, на якій введено надзвичайний стан, посилення охорони громадського порядку й об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, може бути введена комендантська година та інші);

- у передбачених законом випадках, коли це пов'язано із здійсненням заходів по боротьбі зі злочинністю.

До останніх, зокрема, належать такі гарантії, як недоторканність особи, житла чи іншого володіння особи, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, невтручання в особисте й сімейне життя.

У чинному кримінально-процесуальному законодавстві встановлені законом обмеження прав і свобод людини розглядаються як заходи процесуального примусу, які застосовуються у необхідних випадках під час розслідування кримінальних справ з метою встановлення об'єктивної істини у справі, забезпечення виконання суб'єктами кримінального процесу своїх обов'язків, забезпечення доказів, цивільного позову, можливої конфіскації майна, недопущення можливості уникнути слідства та суду і в інших випадках. Кримінально-процесуальним законом передбачені такі заходи процесуального примусу: привід, затримання,

зобов'язання про явку, грошові стягнення, обшук, виїмка, освідування, одержання зразків для експертного дослідження, поміщення до медичного закладу для обстеження, накладення арешту на кореспонденцію, накладення арешту на майно, відсторонення обвинуваченого від посади, а також запобіжні заходи, які законодавець виділяє в окрему главу.

Частина з них проводиться і в ході проведення оперативно-розшукових заходів відповідно до норм законодавства про оперативно-розшукову діяльність, боротьбу з корупцією, організованою злочинністю з метою виявлення і розкриття злочинів, а також виявлення осіб, які їх готують або вчинили; попередження та припинення злочинів; здійснення розшуку осіб, які переховуються від покарання, зниклих безвісти та в інших випадках (зокрема, контрольні закупки товарів, негласне виявлення та фіксування тяжких злочинів, проникнення в злочинну групу, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль поштово-телеграфних відправлень, візуальне спостереження в громадських місцях).

Висновки. Підсумовуючи наведене, слід сказати, що кримінально-процесуальні гарантії мають фундаментальне значення при досудовому розслідуванні та розгляді кримінальних справ в судах. У даний час існують досить різні, а часом протилежні погляди стосовно того, яким має бути майбутній Кримінально-процесуальний кодекс України, а відповідно – і якою має бути кримінально-процесуальна форма, доказове право та інші інститути. Здебільшого думки науковців та практиків виразились у розробках проектів КПК, останній із яких – проект, підготовлений Національною комісією зі зміцнення законності та утвердження верховенства права від 2008 року, – увібрав у себе чимало новел із західного права, зокрема ФРН та США, проект КПК № 1233 від 13 грудня 2007 року – є вдосконаленим варіантом чинного кримінально-процесуального законодавства.

Зрештою, чимало прогресивних думок, які відобразились у проектах, мають право на своє законодавче закріплення, так як спрямовані на забезпечення виконання завдань кримінального судочинства та захисту прав і свобод суб'єктів, які беруть у ньому участь.

Література

1. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : [в 2-х т.] / М.С.Строгович. – М. : Наука, 1970. – 516 с.
2. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : [підручник] / Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. – (2-ге вид., перероб. і доп.). – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
3. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій : [навч. посібник] / Л.М. Лобойко. – К.: Істина, 2005. – 456 с.
4. Тертишник В. М. Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі : [монографія] / В.М. Тертишник. – Д. : Юрид. акад. МВС України, Арт-Прес, 2002. – 432 с.
5. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України : [підруч.]. 4-те вид., доп. і переробл. / В. М. Тертишник. – К. : Видавництво А.С.К., 2003. – 1120 с.
6. Куцова Э. Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе / Э. Ф. Куцова. – М. : Юрид. лит., 1973. – 200 с.
7. Тертышник В. М. Защита прав и свобод человека : [научно-практическое издание] / Тертышник В. М., Марченко А. В., Тертышник А. И. – Харьков : Арсис, 2000. – 288 с.
8. Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України / Є. Г. Коваленко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 576 с.
9. Чучукало О. Встановлення істини як мета доказування / О. Чучукало // Право України. – 2006. – № 1. – С. 58.
10. Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / Верховний Суд України ; [за заг. ред. В. Т. Малярєнка]. – К. : Юрінком Інтер. – 2005. – 368 с.
11. Кримінально-процесуальний кодекс України : проект Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права 11.09.2008 [електронний ресурс]. – режим доступу до проекту : <http://www.minjust.gov.ua/projectCriminalCodex>.
12. Кримінально-процесуальний кодекс України : проект № 1233 від 13 грудня 2007 р. [електронний ресурс]. – режим доступу : <http://rada.gov.ua>.
13. Добровольская Т. Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) / Т. Н. Добровольская. – М. : Юрид. лит. – 1971. – 199 с.

Анотація

Савченко В.А. Кримінально-процесуальні гарантії (за законодавством України). – Стаття.

У статті розглядаються питання щодо засобів забезпечення завдань кримінального судочинства й охорони прав і законних інтересів осіб, які беруть у ньому участь.

Ключові слова: гарантії кримінального судочинства, кримінально-процесуальна форма, принципи кримінального процесу, заходи процесуального примусу.

Аннотация

Савченко В.А. Уголовно-процессуальные гарантии (в законодательстве Украины). – Статья.

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся средств обеспечения достижений целей уголовного судопроизводства, а также охраны прав и свобод лиц, берущих в нем участие.

Ключевые слова: гарантии уголовного судопроизводства, уголовно-процессуальная форма, принципы уголовного процесса, меры процессуального принуждения.

Summary

Savchenko V.A. Guarantees of the Criminal Procedure (in the Ukrainian Legislation). – Article.

This article deals with problems as to the means of providing of the tasks of Criminal Procedure and protection of rights and legal interests of its participants.

Key words: guarantees of Criminal Procedure, the form of Criminal Procedure, principles of the Criminal Procedure, coercive measures.

Т.В. Садова

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального
права, процесу і криміналістики
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ, НЕ ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОЗБАВЛЕННЯМ ВОЛІ ТА ФІНАНСОВИМИ УМОВАМИ

Той факт, що система альтернативних запобіжних заходів в Україні, перелік яких міститься у статті 149 КПК України, не відповідає сучасним вимогам, є очевидним. Хоча в пункті 15 рекомендації R (80) 11 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи зазначений передбачено, що судовий орган при обранні запобіжного заходу зобов'язаний розглянути всі можливі альтернативні заходи, до яких віднесені: 1) обіцянка відповідної особи з'являтися до судового органу, як і коли це потребуватиметься, та не перешкоджати здійсненню правосуддя; 2) вимога проживання за конкретною адресою на умовах, що